

33. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Svedeniya o naselenii – Information about the population, 27 September, p. 2.

34. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Sokraschenie vremeni dvizheniya elektricheskogo tramvaya – Time reduction of the electric tram, 4 September, p. 1.

35. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Sokraschenie raboty elektricheskoy stantsii Work reduction of the electric power plant, 9 October, p. 1.

УДК 321:93/94:351 (477)

РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920-Х РР.

Власюк Сергій

У період після падіння Радянського Союзу в українському суспільстві почала формуватися нова система оцінок історичних подій та діячів – посттоталітарна пам'ять. Якщо тоталітарний режим з його цензурою образів та історичних наративів маніпулював пам'яттю (результатом таких процесів стала поява так званий «репресованої пам'яті»), то після 1991 р. змінилися умови, які тепер дозволили переглянути своє минуле з позиції демократичного соціуму. Творені «міністерствами пам'яті» образи епохи тоталітаризму відходять на задній план, а утворений вакуум заповнюють образи подій і діячів, які чи не найбільше спричинилися до утвердження незалежності, боротьби за неї і формування та утвердження національної ідеї. Питання історичної пам'яті для посттоталітарних країн важливе в контексті перехідного суспільства, для якого характерна позиція щодо свого минулого або «пробачити й забути», або «переслідувати й карати». Законодавство перехідного періоду передбачає і відшкодування жертвам попереднього режиму. На сьогодні живих свідків тих подій чи учасників уже не залишилося, тому відшкодування можливе тільки символічне: встановлення відповідних меморіалів діячам чи подіям, проведення комеморативних заходів. На це спрямовані і нормативно-правові акти органів влади. В європейській традиції закони про реабілітацію спрямовані на відновлення справедливості по відношенню до репресованих і компенсацію їм заподіяної шкоди. Жертвами тоталітарного режиму були усі непокірні йому, тому закономірно, що у період змін настала потреба у їхній реабілітації.

Ключові слова: закон, постанова, проект, указ, Українська Революція.

Правосуддя перехідного періоду – комплекс процесів і механізмів, пов’язаних зі спробами суспільства подолати наслідки масових порушень прав людини з метою забезпечити справедливість, примирення і підзвітність. Воно покликане відновити гідність постраждалих, сформувати довіру між супротивними сторонами і сприяти інституційним змінам, необхідним для встановлення нових відносин серед населення. Таке правосуддя виступає механізмом, що дозволяє здійснити безконфліктний перехід від тоталітаризму, для якого не характерне верховенство закону, до демократичного режиму, який навпаки поважає права людини. Описана проблематика була неодноразово піднята у публікаціях Р. Ковалю, окрім того питання реабілітації жертв незаконних репресій висвітлено у монографічному дослідженні Л. Місінкевича. Наукову цінність маю розвідки таких авторів: Ю. Дьомін, М. Шумило, Н. Лапчинська, В. Складенко, В. Пристайко, С. Тимченко, М. Шитюк, Ю. Шаповала. Метою статті є висвітлення процесу реабілітації учасників Українських Визвольних змагань 1917–1920-х рр. Джерелами дослідження виступають нормативно-правові акти, які стосуються проблем реабілітаційного законодавства.

Щодо живих учасників революційних подій радянська влада проводила спочатку амністування, переслідуючи при цьому свої стратегічні цілі. Однією з перших була амністія, проголошена п’ятим Всеукраїнським з’їздом рад 1921 р. Вона спрямовувалася на послаблення антирадянського повстансько-партизанського руху («бандитів», які бажали припинити боротьбу), тому під її дію потрапляла частина отаманів. Того ж року для проведення репатріації інтернованих українських вояків було прийнято постанову про амністію робітників і селян, які перебували за кордоном і були вояками ворожих радянській владі армій. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти радянської влади в Україні, крім П. Врангеля, О. Кутепова, Н. Махна, С. Петлюри, Б. Савінкова, П. Скоропадського та Ю. Тютюнника. Ще однією важливою постановою був ознаменований 1927 р. – річниця Жовтневої революції. Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР 1927 р. «Про амністію в ознаменування десятиріччя Жовтневої революції», передбачалося, що всі засуджені за контрреволюційну діяльність під час громадянської війни до 1 січня 1923 р. звільнялися від відповідальності (окрім активних діячів антирадянських партій).

Пізніше репресованих учасників революційних подій почали реабілітовувати. Так, частину репресованих було реабілітовано в хрущовську відлигу (але ними дуже часто були не реальні борці з радянською владою), частина потрапила під процес реабілітації у період перебудови. В радянську добу реабілітовували переважно фіктивних ворогів: найчастіше членів комуністичної партії чи її симпатиків, перебіжчиків в табір більшовиків у революційну добу. Доводиться також

констатувати, що багато реабілітованих у радянський період українських діячів у справах своїх звинувачень не мають прив'язок до періоду «громадянської війни», репресовані вони були у період «сталінізму» за «злочини», не пов'язані з 1917–1920 рр. Нерідко в реабілітаційних комісіях брали участь члени силових структур. Проте в цей період, наприклад, було реабілітовано як учасників Визвольних змагань, що згодом підтримали більшовиків (Мирослав Ірчан (1956), О. Волох (1989)), так і тих, хто їм не симпатизував (Василь Вишиваний (1989), С. Єфремов та інші репресовані у справі СБУ (1989)). Найбільше було реабілітовано тих осіб, хто потрапив під дію українського закону про реабілітацію 1991 р., але ще більше не реабілітовано й досі. Також варто зауважити, що на початку 1990-х під реабілітацію в основному потрапляли ті, хто боровся проти радянського режиму без зброї. Було, звичайно, реабілітовано й тих, хто боровся за незалежність і збройними методами, наприклад, учасників Другого Зимового походу, розстріляних під Базаром. Але привертає увагу суб'єктивний підхід до розгляду подібних справ як в радянський період, так і в період незалежності. Якщо жертв репресій, які отримали найвищу міру покарання (розстріл), реабілітовано, то простих учасників походу, які тимчасово або на певний період часу до нього приєдналися, здійснювали різного роду допомогу – ні [26, 10].

Більше того, простежується послідовність у розгляді подібних справ періоду перебудови та початку 1990-х р. Починаючи з 1989 р. суд, розглядав справи так званих «Петлюрівських отаманів» з метою переоцінки їхньої діяльності і реабілітації цих осіб. І якщо рішення ще радянського суду про реабілітацію щодо повстанців отамана Гайового залишилося не задоволеним, що загалом відповідало радянській системі судочинства, то аналогічні рішення про відмову в реабілітації інших повстанців [4, 204–206], винесені 1994 р., викликають, як мінімум, подив. Очевидно, що Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» був далеко не досконалим, не досконалою була і пострадянська системна судочинства. Уже незалежна Україна вважала обґрунтовано засудженим, наприклад, учасника Першого і Другого Зимових походів, борця з більшовицьким режимом А. Гулого-Гуленка.

Мало того, що не всіх борців за незалежність реабілітують, інформацію про уже реабілітованих так само не поширюють. Скажімо, у документі 1996 р. про реабілітацію Григорія Чупринки (поет і учасник боротьби за незалежність 1917–1921 рр.) сказано: «Довідка про реабілітацію Г. А. Чупринки нікому не надсилалася за відсутністю зацікавлених осіб» [1, 24]. Ще одним показовим прикладом недосконалості українського законодавства є аргументація у відмові в реабілітації. 1997 р. прокуратурою було переглянуто справу отамана Ананія Волинця, в результаті якої учаснику Визвольних змагань в реабілітації було відмовлено. Ці-

каво, що аргументами, на які посилалися слідчі при наданні свого висновку, були звинувачення у членстві в партії есерів і зайнятті там посади секретаря, Українській Народній Партії, діяльності в Центральні Раді (в оригіналі – «Центральном Совете», текст висновку написаний російською), участь у комітетах допомоги емігрантам, журналістська діяльність у виданнях «Дзвін» та «Культурне життя». Сам висновок прокуратури був написаний на основі звинувачувального вирока радянських спецслужб з притаманною їм риторикою (скажімо, діяльність А. Волинця українська прокуратура вважає «контрреволюційною») [3, 118–122]. 2001 р. члени Історичного Клубу «Холодний Яр» звернулися до Генерального Прокурора та тодішньої української влади з пропозицією переглянути справу А. Волинця та інших учасників Визвольних Змагань, проте позитивної відповіді не отримали.

Загалом навіть вибіркове знайомство зі справами репресованих учасників революції, які переглядалися з 1990-х рр., свідчить про дуже упереджений підхід. Наприклад, серед справ учасників революційних подій, які у період незалежності переглядалися на підставі реабілітації, можна знайти такі, де особи вважаються обґрунтовано засудженими за протидію радянським партизанам [26, 25], участь в антибільшовицьких повстаннях [26, 26–27], відмовлено в реабілітації учасникам боротьби з «революційним рухом» [26, 50–51], державним службовцям і представникам влади періоду УНР [26, 44], колишнім військовослужбовцям Армії УНР [26, 34], організаторам і членам так званих «петлюрівських організацій» [26, 37]. Більше того, радянська судова система судила, а українська відмовилася переглядати справи осіб, засуджених за те, що вони не здійснили належних заходів для протидії загонам петлюрівських отаманів [26, 37–38], сприяли чи допомагали загонам цих отаманів [26, 44]. Зустрічаються справи, де засуджений може бути реабілітований за однією статтею (наприклад, антирадянська агітація), але обґрунтовано засудженим за іншою (боротьба проти робітничого класу і революційного руху) [26, 50]. Окрема категорія – це засудженні, яких звинувачують у співпраці з поляками після укладання Варшавського договору (у їхніх справах в основному йдеться про те, що вони викривали полякам комуністів, служили у польських структурах, обґрунтовано засуджені ті, хто начебто поширював чутки про падіння радянського ладу 1920 р.) [26, 55]. Засудженим іноземцям (чехи, німці, поляки, євреї, латиші) відмовлено у реабілітації, оскільки вони як піддані інших країн не підлягають під дію чинного закону [26, 99–100]. Справи багатьох осіб навіть не переглядали. Це стосується, наприклад, справ учасників загонів петлюрівських отаманів [26, 32].

Причинами подібних висновків при перегляді подібних справ насамперед є недосконале законодавство, питаннями реабілітації дуже часто займалися ветерани радянських спецслужб (первинний перегляд, винесення експертної оцінки, рі-

шення щодо перегляду справ), забюрократизованість судової системи (обласна прокуратура могла повернути до регіонального представництва СБУ справу, оскільки відповідно до компетенції цю справу має розглядати військова прокуратура, куди вона могла і не дійти; регіональні управління СБУ не передавали справи, що містять кримінальний мотив злочину, на перегляд до обласної прокуратури на предмет реабілітації у зв'язку з віднесенням учинених ними злочинів до категорії загальнокримінальних), упередженість кадрового складу відповідних органів. Чимало законопроектів не приймалися через соціальну складову: неодноразово аргументом у таких випадках була відмова Міністерства фінансів у зв'язку з відсутністю коштів у держбюджеті.

На перегляд справ впливає політична кон'юктура і активність громадян. Скажімо після Революції Гідності було переглянuto ряд справ діячів Визвольних змагань, яким раніше було відмовлено в реабілітації. Так 1994 р. прокуратурою було визнано обґрунтовано засудженими 12 отаманів українського Визвольного руху на чолі з І. Завгороднім. Двічі у 2016 р. було подано запит до прокуратури Київської області про надання інформації щодо реабілітації цих осіб. У відповіді прокуратури на запит було зазначено, що реабілітації вказані особи не підлягають. Так, рішення Київського губернського Революційного трибуналу щодо отаманів залишилося в силі до осені 2016 р., коли врешті отаманів було реабілітовано [2].

З 1990-х рр. було внесено на розгляд ВРУ чимало законопроектів про зміну закону про реабілітацію. У статті свідомо не розглядаються ті, які стосуються її соціальної складової. Можна простежити кілька варіантів таких проектів: у першу чергу вони поділяються на дві нерівні групи – ті, що вносять окремі зміни до діючого закону, і ті, які є фактично новою його редакцією. Більшість проектів першої групи розширюють перелік осіб, які підлягають реабілітації, шляхом введення нової категорії репресованих, розширення території місця проживання / проведення слідства / вчинення «злочину» репресованим, зменшення кількості умов для відмови в реабілітації, збільшення кількості умов для реабілітації (дуже часто обидві ці умови одночасно простежуються в проектах), введення категорії осіб, що не підлягають реабілітації. Варто зазначити, що ці варіанти найчастіше простежуються не в чистому вигляді, а в сукупності з іншими.

Більшість законопроектів новою категорією репресованих вважає родичів жертв репресій. Найчастіше ними виступають «колишні малолітні політичні в'язні, потерпілі від політичних репресій» [7]. Під цією категорією найчастіше розуміють ув'язнених і реабілітованих осіб до 18 років, народжених в ув'язненні чи тих, хто перебував разом з батьками в ув'язненні [8]. Цю категорію репресованих намагався увести у перелік реабілітованих і проект Кабміну 2003 р. [17], і відповідний проект постанови ВРУ [22]. Щодо чергового подібного проекту [10], головне

експертне управління зауважило, що термін «малолітні» недоречно вживати до всіх осіб до 18 років, іншим недоліком законопроекту було надання статусу політичного в'язня особам, які не були засуджені з політичних мотивів. Також була спроба ввести категорію «діти жертв політичних репресій» [12], законопроект 2521 2008 р. пропонував визнати постраждалими від політичних репресій і реабілітованими дітей, які народилися в родинах репресованих, знаходилися разом із батьками в місцях позбавлення волі, заслання, вислання, спецпоселенні, залишилися без опіки одного або обох батьків (усиновителів) чи піклувальників, були поміщені в дитячі будинки [20]. Законопроект Ю. Гнаткевича [25] 2009 р. пропонує розширення кола реабілітованих завдяки зарахуванню до жертв репресій переміщених за межі СРСР, малолітніх в'язнів, людей творчої праці, що постраждали від режиму через позбавлення роботи. Проект Президента [18] 2009 р. ще більше розширював категорію неповнолітніх і фактично узагальнив усі попередні проекти. Законопроект пропонує вважати потерпілими від політичних репресій осіб, народжених у жінок, які на той час відбували покарання; перебували у віці до 18 років разом із батьками, які відбували покарання; залишилися у віці до 18 років без опіки батьків, один з яких чи обое були репресовані і згодом реабілітовані. Неповнолітніх, батьки яких були засуджені і згодом реабілітовані, а самі вони були народжені або перебували поза межами України відповідно до вироків або рішень органів державної влади, які стосувалися їхніх батьків, пропонували також вважати жертвами політичних репресій [11]. Розширював коло реабілітованих осіб законопроект 4249а 2014 р. [16], згідно з яким окрім дітей репресованих реабілітованими також вважалися члени сім'ї репресованого та особи, які перебували на утриманні репресованого. Законопроект 4979 [13] 2016 р. пропонує реабілітувати усіх дітей, народжених у репресованих у місцях заслання чи вислання.

Прикладом збільшення кількості суб'єктів реабілітації шляхом розширення території реабілітації є законопроект Л. Сергієнка [12], згідно з яким усі норми закону мали поширюватися на тих українців, яких було репресовано не тільки в УСРР–УРСР, а й на території всього СРСР відповідно не тільки до Кримінального кодексу УРСР, а й кодексів інших республік.

Найчастіше у проектах переглядаються умови реабілітації і відмови для неї, тому кількісно таких проектів найбільше. Проект закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [24] 2001 р. поданий Л. Танюком, передбачав реабілітацію осіб, які були засуджені за контрреволюційні злочини та за приналежність до збройних формувань, що боролися за державну незалежність України або сприяли цій боротьбі, осіб відповідальних за масові заворушення, вираженні явної непокори вимогам властей або у протидії виконанню представниками влади покладених на них обов'язків, пов'язаних із хлібозаготівлями. Перероблений

його проект передбачав також реабілітацію осіб, засуджених за участь у контрреволюційних організаціях, відносинах з іноземними державами, участь у русі проти революційного руху під час громадянської війни [23]. Проект закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» 2040 2002 р. [7] Л. Лук'яненко окремим визначає політичні, соціальні та класові мотиви репресій. Особа визнається реабілітованою згідно з проектом, коли в результаті перегляду її справи при перекваліфікації звинувачення з політичного на загальнокримінальне або при сукупно політичному та загальнокримінальному звинуваченні скасовується політичне звинувачення і залишається звинувачення загальнокримінальне зі скороченням терміну покарання в обох випадках.

Найчастіше подібні законопроекти пропонують вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені за контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року [8]. Показовою при цьому є відмова від переліку умов, згідно з якими репресованих не реабілітують згідно з такими злочинами, як зрада батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти. Законопроект В. Качура 2004 р. [9] пропонував доповнити закон про реабілітацію положенням, в якому пропонується вважати реабілітованими громадян, засланих і висланих під приводом боротьби з «бандитопособниками» та їх сім'ями. Він був фактично спрямований на надання однакового обсягу пільг та компенсацій усім реабілітованим громадянам, незалежно від підстав реабілітації.

Законопроект Ю. Сиротюка та О. Панькевича [15] 2014 р. пропонував не реабілітовувати лише тих осіб, в справах яких є докази їхньої участі в терористичних актах, збройних формуваннях, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства. В пояснювальній записці до цього законопроекту автори наголошують на необхідності визнання боротьби проти радянського режиму, зокрема збройних формувань, що боролися за незалежність України, як таку, що не тягне за собою жодної вини проти України. Законопроект пропонує розширити категорії репресованих, що підлягають реабілітації, на осіб, які були засуджені за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, а також збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань та пособництво окупантам – дії, спрямовані проти державної влади СРСР.

Новою категорією осіб, що не підлягають реабілітації у проектах, виступають ініціатори чи виконавці репресій. Наприклад, у проекті Л. Танюка 2001 р. [24] вказано, що не підлягають реабілітації представники репресивних органів, що фальсифікували слідчі матеріали, у його ж проекті 2002 р. [23] уже не підлягали реабілітації працівники репресивних органів, які організували репресії чи

знущалися над ув'язненими. Чимало законопроектів у своїй структурі передбачали дуже вузьке коло осіб, яких згідно їхніх норм можна було реабілітувати, натомість умови для відмови в реабілітації були чіткі і розширювали коло реабілітованих. Наприклад, законопроект Ю. Гнаткевича 3656 [25] 2009 р. серед переліку умов для реабілітації практично повторював норми діючого закону про реабілітацію, але зазначав, що реабілітації не підлягають особи, які організували репресії, брали в них участь, а потім самі були репресовані, а також особи, що вчинили злочини проти людства і людяності. Передбачені у законопроектах умови для відмови в реабілітації мають на меті не допустити повторення радянської практики реабілітації репресованих членів силових структур, які потім самі були ж цими структурами репресовані. Пізніше цю категорію було названо особами, що здійснили злочини проти правосуддя [14].

Інколи новоприйняті закони чи постанови суперечили діючому закону про реабілітацію, тому з'являлися проекти, які мали на меті узгодити ці суперечності. Таким, наприклад, був проект Закону 4266 2016 р. за авторством Ю. Шухевича [19]. Він пропонував визнати реабілітованими осіб, засуджених за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти, збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, якщо вказані дії здійснювалися з метою здобуття (відновлення) або захисту незалежності України у ХХ столітті особами, які визнані борцями за незалежність України у ХХ столітті відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», і в матеріалах кримінальних справ яких або в додатково поданих документах є відомості про участь цих осіб у боротьбі за незалежність України у ХХ столітті. Натомість згідно з проектом не підлягають реабілітації тільки ті особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за злочини проти людства і людяності. Автор вважає, що багато норм закону про реабілітацію 1991 р. було сформовано так, аби не допустити реабілітації борців за незалежність України у ХХ ст., які вели збройну боротьбу. Автор розширює коло суб'єктів, які можуть бути реабілітованими шляхом як розширення переліку умов для реабілітації, так і шляхом зменшення умов для відмови в реабілітації. Варто також додати, що автор пропонує перевірку та складання висновків щодо кримінальних справ репресованих проводити після звернень самих репресованих, їхніх родичів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або Українського інституту національної пам'яті.

На перегляд самого процесу реабілітації спрямовано проект 2283А 2013 р., який пропонував розширити список родичів, що мають право знайомитися зі справами жертв репресій [21] та проект 2728 2013 р., в якому пропонується внес-

ти зміни та доповнення до деяких законів України з метою заповнення прогалини та запровадження правового регулювання порядку перегляду Верховним Судом України судових рішень та рішень позасудових органів щодо осіб, які за висновком прокурора не підлягають реабілітації відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [5]. Цей законопроект був спровокований тим, що суди не розглядали повторно справи осіб, яким свого часу було відмовлено в реабілітації на основі чинного закону про реабілітацію.

Закон 1991 р. передбачає фактично вичерпний перелік реабілітованих, під дію якого не підпадають ті борці за незалежність, які були засуджені за кримінальними статтями. Найповніше переглядають підвалини закону про реабілітацію проекти, які подають його у новій редакції. Взимку 2017 р. генеральний прокурор Ю. Луценко анонсував розробку нового закону, який реабілітує учасників Визвольних змагань доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і повстанського руху 1917 – початку 1930-х рр. Згодом він появився під назвою «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» 6574, прийнятий наразі Верховною Радою у першому читанні [6]. Законопроект пропонує кардинально переглянути сам підхід до реабілітації. Це простежується уже у зміні термінології відповідного закону і пропонуваній кількості змін до суміжних законів і кодексів України, що тою чи іншою мірою пов'язані із законом про реабілітацію. Достатньою підставою для реабілітації є сам факт репресій, здійснених позасудовими органами («двійки», «трійки», ради НКВС), якщо репресії були здійснені з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів, якщо встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину. Таким чином проект реабілітує репресованих, засуджених за діяння, які у цивілізованому світі не вважаються злочинами (згідно з Резолюцією ПАРС № 1096 1996 р.). Проект містить широкий перелік форм репресій і ознак їх здійснення, в ньому немає переліку умов у відмові в реабілітації.

Проект пропонує змінити процедуру реабілітації шляхом створення на місцях державними органами влади спеціальних комісій з реабілітації. Сприяти діяльності таких комісій мали передбачувані зміни до Кодексу України про адміністративні порушення, які передбачали накладання штрафу на посадових осіб, які відмовилися надати інформацію, надали її не повністю чи надали її сфальсифікованою у відповідь на звернення комісії з реабілітації. Право на реабілітацію отримали й ті, хто боровся за незалежність України. Було введено нову категорію осіб – потерпілих від репресій (родичі репресованих). Серед ознак здійснення репресій фактично наведено такі ж статті радянського законодавства, які згадувалися у попередніх законопроектах (Ю. Шухевича, наприклад). Також не новою є й

ззначена умова реабілітації засуджених, якщо їхні діяння здійснювалися з метою відновлення чи захисту незалежності і якщо існують відповідні архівні докази цього. Головне експертне управління в такому формулюванні вбачає загрозу можливої реабілітації будь-яких осіб незалежно від масштабів злочину, до того ж зазначають, що існує чимало небезпечних діянь, вчинення яких навіть з «високою» метою не можуть бути виправдані (вбивство, терористичний акт, катування, грабіж). Законопроект узгоджує свої норми з меморіальним законодавством, прийнятим після останніх змін закону про реабілітацію, наприклад, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Процеси реабілітації характеризувалися інертністю та безініціативністю судових органів, свідомим його гальмуванням, непослідовністю і бюрократичним формалізмом, проте найважливішим недоліком досі залишається законодавство у цій сфері. Закон про реабілітацію був уже застарілим після проголошення незалежності, адже позбавляв права на реабілітацію справжніх учасників Визвольної боротьби. Більшість законопроектів пропонували внести окремі зміни до закону, а не змінити його системно, велика їх частина стосувалася соціальних питань, а не структурних підвалин реабілітації. Пропоновані проекти ставили собі за мету удосконалити законодавство шляхом розширення суб'єктів реабілітації через введення нової категорії реабілітованих, змін підстав для реабілітації і відмови для неї, але такі пропозиції були половинчасті і не завжди відповідали вимогам часу.

Діяльність повстансько-партизанських формувань революційного періоду, що боролися за українську державну незалежність, була ідентифікована радянською системою як «політичний бандитизм», тому реабілітація учасників повстанського руху потребує скрупульозних досліджень, адже чимало кримінальних злочинців, прикриваючись високою метою, під виглядом повстанців здійснили чимало злочинів. Ця проблематика є актуальною і суспільно важливою, тому це дотепер мало досліджена тема відкриває значні перспективи для досліджень.

Abstract

A new system of assessments of historical events and figures – the post-totalitarian memory – began to emerge in Ukrainian society in the period after the fall of the Soviet Union. If the totalitarian regime, with its censorship of images and historical narratives, manipulated memory (the result of such processes was the emergence of the so-called «repressed memory»), then after 1991 changed the conditions that now allowed to reconsider its past from the standpoint of democratic society. The images of the era of totalitarianism created by the «ministries of memory» go back to the background, and the created vacuum fills up the images of events and figures that have contributed

most to the establishment of independence, the struggle for it and the formation and consolidation of a national idea. The issue of historical memory for post-totalitarian countries is important in the context of a transitional society, which is characterized by a position on its past or «forgive and forget», or «persecute and punish». Transitional legislation also provides for compensation for victims of the previous regime. In this case, the living witnesses of those events or participants are no longer left, so the reimbursement is possible only symbolically: the establishment appropriate memorials to the people or events, the conduct of commemorating actions. The normative and legal acts of the authorities are directed on this. Rehabilitation laws are aimed at restoring justice in relation to the repressed and compensating for the damage in European traditions. The victims of the totalitarian regime were all disobedient to him, so it is logical that during the period of change, there was a need for their rehabilitation.

Key words: law, decree, draft, edict, Ukrainian Revolution.

Аннотация

В период после падения Советского Союза в украинском обществе начала формироваться новая система оценок исторических событий и деятелей – пост-тоталитарная память. Если тоталитарный режим с его цензурой образов и исторических нарративов манипулировал памятью (результатом таких процессов стало появление т. н. «репрессированной памяти»), то после 1991 г. изменились условия, которые теперь позволили пересмотреть свое прошлое с позиции демократического социума. Творимые «министерствами памяти» образы эпохи тоталитаризма отходят на задний план, а образовавшийся вакуум заполняют образы событий и деятелей, которые больше всего привели к утверждению независимости, борьбы за нее и формирования и утверждения национальной идеи. Вопрос исторической памяти для посттоталитарных стран важен в контексте переходного общества, для которого характерна позиция относительно своего прошлого или «простить и забыть», или «преследовать и наказывать». Законодательство переходного периода предполагает и возмещения жертвам предыдущего режима. В данном случае живых свидетелей тех событий или участников уже не осталось, поэтому возмещение возможно только символическое: установление соответствующих мемориалов деятелям или событиям, проведение коммеморативных мероприятий. На это направлены и нормативно-правовые акты органов власти. В европейской традиции законы о реабилитации направлены на восстановление справедливости по отношению к репрессированным и компенсацию им причиненного вреда. Жертвами тоталитарного режима

были все непокорные ему, поэтому закономерно, что в период изменений наступила потребность в их реабилитации.

Ключевые слова: закон, постановление, проект, указ, Украинская революция.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». – Харків, 2015. – 512 с.
2. Засуджених у 1923 році отаманів Холодного Яру реабілітовано. Документи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/10/20/149255/> (дата звернення: 24.09.2017)
3. Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волиця. – Київ, 2002. – 200 с.
4. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани». – Київ, 2011. – 224 с.
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення порядку перегляду Верховним Судом України судових рішень та рішень позасудових органів щодо осіб, які за висновком прокурора не підлягають реабілітації 2728 від 04.04.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46447 (дата звернення: 24.09.2017).
6. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років 6574 від 09.06.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61997 (дата звернення: 24.09.2017).
7. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» 2040 від 18.03.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).
8. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» 2040-2 від 13.05.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-2&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).
9. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (щодо єдиного підходу при визначенні реабілітованих осіб) 5317 від 25.03.2004. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17605 (дата звернення: 24.09.2017).
10. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо надання статусу малолітніх політичних в'язнів) 7543 від 23.05.2005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24587 (дата звернення: 24.09.2017).

11. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо підвищення рівня соціального захисту реабілітованих осіб) 2554 від 19.03.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46169 (дата звернення: 24.09.2017).

12. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо поширення статусу реабілітованих на громадян України, що зазнали репресій на території республік колишнього СРСР) 8566 від 13.12.2005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26400 (дата звернення: 24.09.2017).

13. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо реабілітації дітей жертв політичних репресій) 4979 від 14.07.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59743 (дата звернення: 24.09.2017)

14. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення категорій репресованих, що підлягають реабілітації) 1080 від 27.11.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52497 (дата звернення: 24.09.2017).

15. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення категорій репресованих, що підлягають реабілітації) 4506а від 14.08.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51984 (дата звернення: 24.09.2017).

16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення кола суб'єктів, які можуть вважатися реабілітованими) 4249а від 04.07.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51639 (дата звернення: 24.09.2017).

17. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (щодо статусу колишніх малолітніх в'язнів) 3643 від 18.06.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15308 (дата звернення: 24.09.2017).

18. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо статусу осіб, які в дитинстві потерпіли від політичних репресій) 5040 від 31.07.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35922 (дата звернення: 24.09.2017).

19. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» щодо узгодження його правових норм із Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» 4266 від 18.03.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58448 (дата звернення: 24.09.2017).

20. Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо дітей, які народилися в родинях репресованих) 2521 від 20.05.2008. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32557 (дата звернення: 24.09.2017).

21. Проект Постанови про внесення змін до Постанови Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо розширення списку родичів, що мають право знайомитись зі справами жертв) 2283а від 11.06.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47371 (дата звернення: 24.09.2017).

22. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» 3643/П від 09.09.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15794 (дата звернення: 24.09.2017).

23. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні 2040-1 від 18.12.2002. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-1&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).

24. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні 7059 від 09.02.2001. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9758 (дата звернення: 24.09.2017).

25. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій і державну допомогу реабілітованим 3656 від 26.01.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34257 (дата звернення: 24.09.2017).

26. Репресії проти учасників антибільшовицького руху опору в Україні (1917–1925 рр.). Анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ. – Харків, 2015. – 232 с.

References

1. Viatrovych, V. (2015). *Ukraine. Istoriiia z hryfom «Sekretno» [Viatrovich V. Ukraine. The story with the stamp «Secret»]*. Kharkiv.
2. Zasadzhenykh u 1923 rotsi otamaniv Kholodnoho Iaru reabilitovano. Dokumenty. [*Convicted in 1923 atamans of Kholodnyi Iar were rehabilitated. Documents*] URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/10/20/149255/> (data zvernennia: 24.09.2017)
3. Koval, R., Zavalniuk, K. *Trahediia otamana Volynetsia [Koval R., Zavalniuk K. The tragedy of the ataman Volynets]*. Kyiv, 2002.
4. *Natsionalno-vyzvolnyi povstanskyi rukh v Ukraini naprykintsi 1920–1921 rr. Anotovanyi pokazhchyk. Sprava «Petliurivski otamany» [National liberating rebel movement in Ukraine at the end of 1920–1921. Annotated index. The case of Petliura's Ataman]*. Kyiv, 2011.

5. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vstanovlennia poriadku perehliadu Verkhovnym Sudom Ukrainy sudovykh rishen ta rishen pozasudovykh orhaniv shchodo osib, yaki za vysnovkom prokurora ne pidlihaiut reabilitatsii 2728 vid 04.04.2013 [*Draft Law on amendments to certain laws of Ukraine regarding the establishment of a procedure for review by the Ukraine Supreme Court of judicial decisions and decisions of extrajudicial authorities in respect of persons who, according to the conclusion of the prosecutor, are not subject to rehabilitation 2728 from 04.04.2013*]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46447 (data zvernennia: 24.09.2017)

6. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia protsedury reabilitatsii zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv 6574 vid 09.06.2017 [*Draft Law on amendments to certain legislative acts of Ukraine on improving the procedure of rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime of 1917–1991 6574 from 09.06.2017*]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61997 (data zvernennia: 24.09.2017).

7. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» 2040 vid 18.03.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» 2040 from 18.03.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

8. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» 2040-2 vid 13.05.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» 2040-2 from 13.05.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-2&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

9. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» (shchodo yedynoho pidkhopu pry vyznachenni reabilitovanykh osib) 5317 vid 25.03.2004. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repressions» (regarding a unified approach for the identification of rehabilitated persons) 5317 from 25.03.2004*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17605 (data zvernennia: 24.09.2017).

10. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo nadannia statusu malolitnikh politychnykh viazniv) 7543 vid 23.05.2005. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the granting of the status of minor political prisoners) 7543 from 23.05.2005*.]

URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24587 (data zvernennia: 24.09.2017).

11. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo pidvyshchennia rivnia sotsialnoho zakhystu reabilitovanykh osib) 2554 vid 19.03.2013. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine» (in relation to raising the level of social protection of rehabilitated persons) 2554 from 19.03.2013*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46169 (data zvernennia: 24.09.2017).

12. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo poshyrennia statusu reabilitovanykh na hromadian Ukrainy, shcho zaznaly represii na terytorii respublik kolyshnoho SRSR) 8566 vid 13.12.2005. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of the status of rehabilitated citizens of Ukraine who suffered repressions on the territory of the republics of the former USSR) 8566 from 13.12.2005*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26400 (data zvernennia: 24.09.2017).

13. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo reabilitatsii ditei zhertv politychnykh represii) 4979 vid 14.07.2016. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the rehabilitation of children of victims of political repressions) 4979 from 07.14.2016*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59743 (data zvernennia: 24.09.2017).

14. Proekt Zakonu pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia katehorii represovanykh, shcho pidliahaiut reabilitatsii) 1080 vid 27.11.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of the categories of repressed persons subject to rehabilitation) 1080 from 27.11.2014.*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52497 (data zvernennia: 24.09.2017).

15. Proekt Zakonu pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia katehorii represovanykh, shcho pidliahaiut reabilitatsii) 4506a vid 14.08.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of categories of repressed persons subject to rehabilitation) 4506a from 14.08.2014.*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51984 (data zvernennia: 24.09.2017).

16. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia kola subiektiv, yaki mozhut vvazhatysia reabilitovanyymi) 4249a vid 04.07.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine» (regarding the extension of the range of subjects that may be considered rehabilitated) 4249a from 04.07.2014*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51639 (data zvernennia: 24.09.2017).

17. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» (shchodo statusu kolyshnykh malolitnykh viazniv) 3643 vid 18.06.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repressions» (regarding the status of former minor prisoners) 3643 from 18.06.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15308 (data zvernennia: 24.09.2017).

18. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo statusu osib, yaki v dytynstvi poterpyly vid politychnykh represii) 5040 vid 31.07.2009. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the status of persons who have suffered from political repression in childhood) 5040 from 31.07.2009*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35922 (data zvernennia: 24.09.2017).

19. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» shchodo uzgodzhennia yoho pravovykh norm iz Zakonom Ukrainy «Pro pravovyi status ta vshanuvannia pamiaty bortsiv za nezalezhnist Ukrainy u KhKh stolitti» 4266 vid 18.03.2016. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» regarding the harmonization of its legal norms with the Law of Ukraine «On the legal status and honoring the memory of the fighters for the independence of Ukraine in the 20th century» 4266 from 18.03.2016*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58448 (data zvernennia: 24.09.2017).

20. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 1 Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo ditei, yaki narodylysia v rodynakh represovanykh) 2521 vid 20.05.2008. [*Draft Law on amendments to article 1 of the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (concerning children, who born in the families of repressed persons) 2521 from 20.05.2008*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32557 (data zvernennia: 24.09.2017).

21. Proekt Postanovy pro vnesennia zmin do Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro tлумachennia Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh

represii v Ukraini» (shchodo rozshyrennia spysku rodychiv, shcho maiut pravo znaiomytys z spravamy zhertv) 2283a vid 11.06.2013. [*Draft Resolution on amending to the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the interpretation of the Law of Ukraine» On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the expansion of the list of relatives entitled to get acquainted with the affairs of the victims) 2283a from 11.06.2013*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47371 (data zvernennia: 24.09.2017).

22. Proekt Postanovy pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» 3643/P vid 09.09.2003. [*Draft Resolution on amendments to the Draft Law of Ukraine on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions» 3643 / P from 09.09.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15794 (data zvernennia: 24.09.2017).

23. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini 2040-1 vid 18.12.2002. [*Draft Law on rehabilitation of victims of political repression in Ukraine 2040-1 from 18.12.2002*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-1&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

24. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini 7059 vid 09.02.2001. [*Draft Law on the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine 7059 from 09.02.2001*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9758 (data zvernennia: 24.09.2017)

25. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii i derzhavnu dopomohu reabilitovanyim 3656 vid 26.01.2009. [*Draft Law on rehabilitation of victims of political repressions and state aid to rehab 3656 from 26.01.2009*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34257 (data zvernennia: 24.09.2017).

27. Represii proty uchasykyv antybilshovytskoho rukhu oporu v Ukraini (1917–1925 rr.). Anotovanyi pokazhchyk arkhivnykh kryminalnykh sprav «Osnovnoho» fondu arkhiviv tymchasovoho zberihannia rehionalnykh orhaniv SBU [*Repressions against the participants of the anti-bolshevik resistance movement in Ukraine (1917-1925). Annotated index of archival criminal cases of the «Main» fund of archives of temporary storage of regional bodies of the SSU*]. Kharkiv, 2015.